USTRUSHONA TARIXIY-MADANIY MEROSINI O‘RGANISHDA ARXEOLOGIK YODGORLIKLAR VA TANGA TOPILMALARINING O‘RNI

Q.O.Almanov
Guliston Davlat universiteti
“Tarix” kafedrasi professori, t.f.d., (DSc)

Annotatsiya: Maqolada Ustrushona tarixiy-madaniy merosini o‘rganishda arxeologik yodgorliklar, tanga topilmalari, numizmatik materiallar hamda ularning hudud iqtisodiyoti, savdo va pul muomalasi tarixini yoritishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ustrushona, arxeologiya, numizmatika, tarixiy meros, arxeologik yodgorliklar, tanga, tanga topilmalari, iqtisodiyot, savdo, pul muomalasi, hunarmandchilik, Bunjikat, afshin, tamg‘a, ikonografiya.

Ustrushona qadimgi va ilk o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-madaniy hududlaridan biri bo‘lib, uning moddiy madaniyati, xo‘jalik hayoti va iqtisodiy munosabatlarini o‘rganishda arxeologik hamda numizmatik manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Hududdagi Bunjikat, Zomin, Dizak, Sobot singari shahar va qishloq manzilgohlaridan aniqlangan arxeologik materiallar Ustrushonada dehqonchilik, hunarmandchilik, konchilik va savdo munosabatlarining rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Ayniqsa, Ustrushona hududidan topilgan mahalliy va xorijiy tangalar mintaqaning iqtisodiy hamda siyosiy tarixini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Ulardagi hukmdor tasvirlari, tamg‘alar, sug‘diy yozuvlar va ikonografik belgilar mahalliy tanga zarbi an’analari, pul muomalasi hamda qo‘shni hududlar bilan iqtisodiy-madaniy aloqalarni aniqlash imkonini beradi. Shu bois Ustrushona tarixiy-madaniy merosini arxeologik yodgorliklar va numizmatik topilmalar asosida kompleks o‘rganish hududning qadimgi va ilk o‘rta asrlardagi taraqqiyotini yanada chuqurroq yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mintaqaning iqtisodiy hayotida shaharlar alohida ahamiyat kasb etgan. Bunjikat, Zomin, Dizak, Sobot va boshqa shahar hamda qishloq manzilgohlari nafaqat ma’muriy va madaniy markazlar, balki ishlab chiqarish, hunarmandchilik va ayirboshlash munosabatlarining muhim nuqtalari sifatida ham faoliyat ko‘rsatgan. Ustrushonaning Sug‘d, Choch va Farg‘ona bilan tutashligi esa ichki mintaqaviy savdo bilan bir qatorda uzoq masofali savdo munosabatlarining rivojlanishiga sharoit yaratgan. Tadqiqotlarda Ustrushona hududida karvon yo‘llari miloddan avvalgi IV–II asrlardan boshlab shakllana boshlagani va keyingi davrlarda ularning iqtisodiy ahamiyati ortib borgani ta’kidlanadi **[Пардаев М.Ҳ., Ғофуров Ж.И: 14]**. Ustrushona iqtisodiyotining arxeologik jihatdan o‘rganilishida A.A.Gritsinaning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olimning Ustrushonaning shimoliy qismiga bag‘ishlangan arxeologik-topografik tadqiqotlari natijasida hududdagi qishloq va shahar manzilgohlari, ularning joylashuvi, sug‘orish inshootlari va xo‘jalik faoliyatini tiklash uchun muhim materiallar to‘plangan **[Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С: 240]**. Ustrushonaning iqtisodiy taraqqiyotida dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik turli sohalari muhim ro‘l o‘ynagan. Voha tarixiga oid arxeologik materiallarda buning izlari yaqqol ko‘rinadi. Ustrushona hududlarida katta daryolari va suv havzalarining keng o‘rin egallamaganligi dehqonchilikning alohida iqtisodiyotning drayveriga aylanishiga yo‘l qo‘ymagan. Asosan Sangzor daryosi bo‘ylarida shuningdek turli soylardan suv olish imkoniyati bo‘lgan keng hududlarda dehqonchilikning rivojlanishi va iqtisodiy taraqqiyotda muhim bir o‘rinlarni egallashi kuzatiladi. Shu bilan bir qatorda, dehqonlarning harakati faqat erga ishlov berish bilan emas, balki suv resurslarini boshqarish, kanallar va sug‘orish inshootlarini barpo etish bilan ham uzviy bog‘liq bo‘lgan. Shu jihatdan Ustrushonadagi qishloq manzilgohlarini sug‘orish tarmoqlaridan alohida o‘rganish mumkin emas. O.U.Mamirovning o‘rta asrlar Ustrushonasi bog‘dorchiligiga bag‘ishlangan maxsus tadqiqoti mazkur xo‘jalik tarmog‘ining arxeobotanik asoslarini yoritadi. Muallif arxeologik materiallar asosida uzum, olma, oblepixa, yong‘oq kabi o‘simliklarning xo‘jalikdagi o‘rnini ko‘rsatib, Ustrushonada bog‘dorchilik madaniyati shakllanganini ta’kidlaydi **[Мамиров О.У: 57]**. Bunday materiallar Ustrushona qishloq xo‘jaligini faqat g‘allachilik bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Bog‘dorchilikning iqtisodiy ahamiyatini baholashda arxeobotanik materiallar ayniqsa muhimdir. Agar meva va uzum qoldiqlari, ularni qayta ishlashga oid buyumlar hamda bog‘dorchilik mehnat qurollari bir arxeologik majmuada uchrasa, bu holatni oddiy oziq-ovqat iste’moli emas, balki muayyan darajada ixtisoslashgan xo‘jalik faoliyati sifatida talqin qilish imkoni paydo bo‘ladi. O.Mamirovning tadqiqoti aynan shu jihati

bilan Ustrushona iqtisodiyoti tarixida muhim manbashunoslik ahamiyatiga ega **[Мамиров О.У: 58]**. Ustrushona iqtisodiyotining yana bir muhim yo‘nalishi konchilik va metallga ishlov berish bilan bog‘liq bo‘lgan. Tog‘li va tog‘oldi hududlarining mavjudligi metall resurslaridan foydalanish uchun tabiiy imkoniyat yaratgan. Arxeologik tadqiqotlarda metallurgiya va temirchilik bilan bog‘liq materiallarning aniqlanishi hududda xom ashyoni qazib olish va undan mehnat qurollari hamda boshqa buyumlar tayyorlash jarayoni mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu jarayonni Ustrushona shaharlarining iqtisodiy funktsiyalari bilan bog‘lab o‘rganish maqsadga muvofiqdir **[Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С: 240]**. Ustrushona shahar iqtisodiyotini o‘rganishda Bunjikat — Qal’ai Qahqaha arxeologik majmuasi alohida ahamiyatga ega. A.A. Gritsina, S.D. Mamadjanova va R.S.Mukimovning umumlashtiruvchi tadqiqotlari Bunjikatni Ustrushona siyosiy va madaniy hayotining muhim markazlaridan biri sifatida ko‘rsatadi **[Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С: 241]**. A.Gritsinaning tadqiqotlarida ham Ustrushonaning Markaziy Osiyoning bir nechta tarixiy-madaniy mintaqalari o‘rtasidagi tranzit o‘rni alohida ta’kidlangan. Bu holatni arxeologik materiallar bilan bir qatorda numizmatik topilmalar orqali ham kuzatish mumkin. Ustrushona iqtisodiy tarixini o‘rganishda tangalar muhim numizmatik manba hisoblanadi. Chunki tanga faqat to‘lov vositasi sifatida emas, balki siyosiy hokimiyat, savdo aloqalari, iqtisodiy munosabatlar, metall ta’minoti va mintaqalar o‘rtasidagi madaniy ta’sirlarni aks ettiruvchi tarixiy manba sifatida ham qimmatlidir. Ayniqsa, Ustrushonaning ilk o‘rta asrlarga oid bronza tangalarida hukmdor tasviri, mahalliy tamg‘a va so‘g‘dcha yozuvlarning uchrashi mintaqada mahalliy tanga zarb qilish an’anasi mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Mavjud numizmatik ma’lumotlarga ko‘ra, Ustrushonada zarb etilgan tangalar oltin yoki kumushdan ko‘ra asosan bronzadan tayyorlangan bo‘lib, ularning ayrim namunalari Shahriston va Panjikent kabi arxeologik yodgorliklardan topilgan **[Алманов Қ. О: 31]**. Shu bilan birga, Ustrushonaning pul muomalasini faqat mahalliy tangalar bilan cheklab o‘rganish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Kultepa qo‘rg‘onidan topilgan xazina tarkibida 42 ta sosoniy tangasi va ularning ikki bo‘lagi aniqlangan bo‘lib, tangalarning asosiy qismi sosoniylar hukmdori Piro‘z I davriga, bittasi esa Xusrav II davriga tegishli ekanligi qayd etilgan. Xazinaning joylashtirilish sanasi VII asrning 20-yillariga, ya’ni taxminan 620-yillardan keyingi davrga taalluqli deb qaraladi. Bu ma’lumot Ustrushonada tashqi kelib chiqishga ega kumush tangalar ham uzoq vaqt davomida muomalada bo‘lganini ko‘rsatadi **[Fedorov M: 6-15]**. Shuningdek, M. Fyodorov tadqiqotlarda Ustrushonada kumush tangalar muomalasida import qilingan sosoniy draxmalari muhim o‘rin tutgani, mis tangalar esa mahalliy

zarbxonalar bilan bog‘liq bo‘lgani ta’kidlanadi. Numizmatik manbalar Ustrushonaning tashqi iqtisodiy aloqalarini ham tadqiq etish imkonini beradi. Mahalliy tanga tiplarida sosoniy Eroni, Sug‘d, Vizantiya va Hindiston numizmatik an’analari bilan bog‘liq ayrim xususiyatlarning namoyon bo‘lishi Ustrushonaning Markaziy Osiyodagi madaniy-iqtisodiy almashinuv jarayonlaridan chetda qolmaganini ko‘rsatadi **[Алманов Қ. О: 31]**. 2024 yilda nashr etilgan So‘g‘d tanga legendalari va kontramarkalari katalogi ham Ustrushona tangalarini Farg‘ona, Choch va boshqa mintaqalar tanga materiallari bilan birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, Ustrushonaning qadimgi va ilk o‘rta asrlardagi iqtisodiy taraqqiyotini tanga-pul tizimi bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur masalani o‘rganishda arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar, xazina topilmalari va numizmatik materiallarni o‘zaro qiyosiy tahlil qilish zarur. Xususan, tangalarning metall tarkibi, tipologiyasi, tasvir va yozuvlari, zarb qilingan hududi, xronologiyasi hamda xazina va arxeologik qatlamlardagi konteksti Ustrushonaning iqtisodiy hayoti va pul muomalasini qayta tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat Ustrushona iqtisodiyotining tashqi iqtisodiy aloqalarini baholashda muhimdir. Ilk o‘rta asrlarda Amudaryo – Sirdaryo oralig‘i va unga qo‘shni hududlardagi Choch, O‘tror, Farg‘ona,Ustrushona, Sug‘d (asosan Samarqand, Panch, Kesh, Naxshab), To‘xoriston (Chag‘oniyon, Termiz, Xuttal, Kobadiyon va b.), Xorazm kabi voha hukmdorliklarining qariyb barchasida tanga zarbining yo‘lga qo‘yilishi nafaqat iqtisodiy zaruriyat bilangina bog‘liq bo‘lmay, balki hamma davrlarda bo‘lgani kabi pul zarb qilish ma’lum ma’noda davlat mustaqilligini ham ifodalagan **[Смирнова О. И: 59-64]**. Ustrushonada tanga zarb qildirish ham Sug‘d va Chochdan ancha kech boshlangan bo‘lib, milodiy VI–VII asrlarga to‘g‘ri keladi. Buni Ustrushona tangalari topilgan madaniy qatlamlar hamda tangalarning yasalish texnikasi va ikonografik xususiyatlari ko‘rsatib turibdi. Voha tangalarini birinchilardan bo‘lib o‘rgangan numizmat va arxeolog olimlar shunday fikrga kelishgan. Holbuki, Ustrushonaga janub va janubi-g‘arbdan qo‘shni Sug‘d vohasida, xususan, Samarqandda tanga zarbi an’anasi milod boshlariga borib taqalsa, vohaning shimoliy qo‘shnisi Chochda milodiy III – IV asrlarda tanga bostirish yo‘lga qo‘yilgan edi **[Ртвеладзе Э.В: 19]**. Islomdan oldingi sug‘diy yozuvli Ustrushona tangalarining teskari tomonida γ ko‘rinishidagi tamg‘a va uning ikki yonida oromiycha ideogramma *MR’Y* bilan birga “Chirdmish”, “Raxanch”, “Satachari” kabi 3 ta hukmdor ismi uchrab **[Смирнова О.И: 32-35, 324-333]**, ko‘pchilik tadqiqotchilar ushbu ideogrammani mahalliy “afshin” unvoni bilan tenglashtiradilar **[Алманов Қ. О: 31]**. Ustrushona tangalarining boshqa voha hukmdorliklarnikidan

tafovut qiladigan jihati, ularda o‘rin olgan hukmdor tasviri o‘ziga xos qiyofada, farqli bosh kiyimida (toj?) tasvirlanishidir. Shuningdek, mintaqaning bu davr tangalaridan faqatgina Ustrushona tangalarida fil tasviri uchraydi. Garchi, bu davrda zarb qilingan 𐨗 shakldagi tamg‘ali tangalarda sug‘diy yozuvda Raxanch, Chirdmish, Satachari kabi hukmdor nomlari uchrasa ham **[Смирнова О.И: 324-335]**, ulardan birontasi yozma manbalarda aks etgan Ustrushona hukmdorlari ismlariga to‘g‘ri kelmaydi. Ya’ni, tangalarda joy olgan mazkur ismlardan hech qaysisi shu paytgacha yozma manbalarda uchratilmadi. Vohada Sarmich – degan toponim aholi manzilgohi bor bo‘lib, bu qishloq Nurota tog‘laridagi qadimiy qoya tasvirlariga boy Sarmish-soy darasi nomi bilan yaqin o‘xshashlikka ega. Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, garchi mazkur toponim qadimgi va o‘rta asr yozma manbalarida tilga olinmagan bo‘lsa-da, Qadimgi Ustrushona aholisi tili – so‘g‘diy tilga xos bo‘lgan Sarmich va Sarmishsoy toponimlari vohaning qadimiy aholisi bilan uzviy aloqadorligini ko‘rsatadi. Bugungi Boyovut va Yangiobod tumanlari hamda Nurota tog‘larining tarixan Qadimgi Ustrushona tarixiy-geografik viloyati bilan bog‘liqligini hisobga olsak, bu taxmin asosli bo‘lib tuyuladi. Shu o‘rinda ilk o‘rta asrlarga tegishli so‘g‘diy yozuvli Ustrushona tangalari **[Смирнова О.И: 32-35; 324-333]** orasida hukmdor ismi sifatida Chirdmish so‘zi uchrashini va u bilan Sarmich, Sarmish toponimlari orasida qandaydir darajada aloqadorlik borligini aytib o‘tish kerak **[Almanov Q.O: 189]**. “Ustrushona tangalari” deb atab kelingan fandagi tangalarni keyingi yillarda yangi bir tipi aniqlanib, undagi jumlalar numizmat G‘.Boboyorov tomonidan *sttcry ’wstwršnc MR’Y...* – “Ustrushona hukmdori... Satachari” shaklida o‘qildi (*qarang* 4-tanga) **[Бобоёров Ғ: 18-40]**. Bu esa ushbu tangalar guruhining aynan Ustrushona hukmdorligiga tegishli ekanini ko‘rsatdi. Keyingi yillarda olib borilgan arxeologik qazishmalar paytida yana bir qator yangi nusxadagi Ustrushona tangalari aniqlangan bo‘lib, ularning ayrimlaridagi sug‘diy yozuvlar to‘laqonli o‘qilganicha yo‘q. Ustrushona tangalarida o‘rin olgan tamg‘alar asosan bir xil bo‘lib (𐨗), kichik farqlar tangani zarb qildirgan hukmdor bilan bog‘liq ravishda uchray boshlaydi. Shu o‘rinda boshqa ayrim hukmdorliklar tangalarida bo‘lgani kabi Ustrushona tangalarida ham asosiy tamg‘aga qo‘shimcha belgi ulangani ko‘zga tashlanadi. Masalan, quyida ko‘rinib turganidek Raxanch nomli hukmdor tangalarida aynan asosiy tamg‘a saqlangan bo‘lsa (*qarang* 1- tanga) Chirdmish tangalarida tamg‘aning tepa uchlari chap tomonga qayrilgan holatdagi ko‘rinishni oladi - (*qarang* 2- tanga).

1

2

3

4

Raxanch tangalarining ayrim tiplarida esa xristianlik simvoli bo‘lmish xoch o‘rin olishi bilan birga asosiy tamg‘a shaklida ham o‘zgarishlar bo‘lgani tamg‘aning chapga qayrilgan pastki qismiga yana shunga o‘xshash qo‘shimcha belgi biriktirilgani payqaladi - (*qarang* 3- tanga) **[Смирнова О.И: 181].** Bunday holat Ustrushonaga qo‘shni Samarqandning Ixshidlar davri tangalarida va Panch hukmdorligi tangalarida yaqqol seziladi.

Satachari tangalarida esa asosiy tamg‘a va uning tepa uchlari o‘ngga qayrilgan varianti aks etgan tamg‘a yonma-yon joy olganligi ko‘zga tashlanib () **[Смирнова О.И: 329-332]**, bu esa ushbu tamg‘alarning alohida-alohida ramziy belgilar bo‘lganidan darak beradi. Quyida ulardan namunalar keltiramiz:

5

6

Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, ba’zan muayyan bir hukmdorlikda mavjud sulola vakili o‘zidan oldin hukmronlik qilgan qarindoshi (otasi, akasi yoki yaqinlaridan biri)dan hokimiyatni meros qilib olar ekan, an’anaviy tamg‘aga biron bir qo‘shimcha

belgi ilova qilgani ko‘zga tashlanadi. Bu asosan Samarqand ixshidlari, Panch hukmdorlari tangalariga xosdir **[Гойибов Б. К: 6-11]**.

Shunday qilib, Ustrushona iqtisodiyotining tarixini rekonstruktsiya qilishda bir manba turiga tayanish etarli emas. Arxeologik manzilgohlar ishlab chiqarish va xo‘jalikning moddiy asosini ko‘rsatsa, arxeobotanik materiallar qishloq xo‘jaligining muayyan tarmoqlarini aniqlashga imkon beradi, tanga xazinalari esa iqtisodiy almashinuv va pul muomalasining ayrim mexanizmlarini ochib beradi. Shuning uchun Ustrushona iqtisodiyotini «dehqonchilik - hunarmandchilik - konchilik - shahar - savdo - pul muomalasi» o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan samaraliroq yondashuv hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тўйчибоев Б.Б. Қадимий Уструшона ҳудуди тарихий топографияси муаммолари хусусида (мил.авв. VII – милодий IV асрлари) // ЎММТ. 32-сони. – Тошкент, 2001. – Б. 73-78.; To‘ychiboyev B.B. Sirdaryo o‘lkasi qadimgi va o‘rta asrlar davri tarixiy geografiyasi. – Toshkent, 2023. – 154 b.
2. Пардаев М.Ҳ., Ғофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта асрлар қишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар асосида). – Тошкент: ILMIY – TEXNIKA AXBOROTI – PRESS NASHRIYOTI, 2016. – Б. 14.
3. Грицина А.А., Мамаджанова С.Д., Мукимов Р.С. Археология, история и архитектура средневековой Уструшаны. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – 240 с. ISBN 978-9943-357-27-3.; Грицина А.А. Северная Уструшана в середине I тысячелетия до н.э. – начале XIII в. н.э. (археолого-топографическое исследование): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 1990.
4. Мамиров О.У. Gardening of Ustrushana in the Middle Ages (On Archaeological Materials) // International Journal of Social Science Research and Review. – 2022. – Vol. 5, №9.
5. Алманов Қ. О. Ғарбий Турк хоқонлиги даврида Уструшона Тарих фан. фалсафа докт. (PhD) дисертатцияси... Қарши:, 2021. – 31 б.
6. Fedorov M. Central Asia: Money circulation in early-mediaeval Ustrushana, Farghana and Tokharistan (6th–first half of 8th century AD) // ONS Newsletter. – 2003. – Vol. 177. – P. 6–15.
7. Смирнова О. И. Первые монеты из Уструшаны // ЭВ, XX, 1972. – С. 59-64.
8. РтвеладзеЭ. В. Древние монеты Срденей Азии - Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. – Ташкент, 1987. – С. 19.
9. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М.: Наука, 1981.

10. Almanov Q.O.XIX asr oxiri XX asr boshlarida Jizzax vohasi aholisi etnik tarkibi va uning etnotoponimikada aks etishi Tarix fanlari doktori (DSc) disertatsiyasi.. Urganch., 2025. - 189 b.
11. Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Т., 2010. – Б. 18-40.
12. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М. 1970. – С. 181.
13. Гойибов Б. К нумизматический истории Согда // Ilmiy axborotnoma. Научный вестник. – Samarqand, 2016. – №4 (98). – Б. 6-11.